

ศึกษาวิเคราะห์นิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท
AN ANALYTICAL STUDY OF NIRVANA IN THERAVADA BUDDHISM

พระครูปลัดไพศาล มงคลทอง¹, พระศุภชัย สุทธิรัตน (โตแก้ว)²

Phrakhrupalat Paisan Mongkolthong¹, Phra Suphachai Sutthiratan (Tokaew)³

วัดพระงาม นครปฐม¹, วิทยาลัยสงฆ์พุทธปัญญาศรีทวารวดี²

Wat Phra Ngam, Nakhon Pathom Province¹, Buddha Panya Sri Thawarawadee

Buddhist College²

Email: tanthai189@gmail.com

Received 21 December 2024; Revised 30 December 2024; Accepted 30 December 2024.

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์ เพื่อการศึกษาเรื่องศึกษาวิเคราะห์นิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท จากการศึกษา พบว่าพระนิพพานเป็นจุดหมายสูงสุดของหลัก ธรรมปฏิบัติทางพระพุทธศาสนา ซึ่งมีรากศัพท์มาจากภาษาบาลี และภาษาสันสกฤต เมื่ออ้างอิงความหมายทางพระสูตร พระนิพพานมี 2 กลุ่มหลักโดยภาพรวมคือ พระนิพพานที่ยังมีชั้น 5 หลงเหลืออยู่ กับพระนิพพานที่ดับขั้นทั้งปวงแล้วคงเหลืออยู่แต่พระธรรมชั้น จากประเด็นข้อถกเถียง กันเกี่ยวกับนิพพานเป็นอดีต หรืออนัตตานั้น พระพุทธเจ้า ไม่เคยทรงอธิบายว่า พระอรหันต์ ผู้บรรลุนิพพาน เมื่อดับขั้นแล้ว จะอยู่ในสภาพเช่นใด การอธิบาย ทำได้ในลักษณะเพียงว่า นิพพาน คือ การดับทุกข์ สิ้นต้นเหตุ เหมือนไฟที่ดับจนสิ้นเชื้อไม่สามารถที่จะลุกขึ้นมาได้อีก สำหรับพระอรหันต์ ที่ปรินิพพานแล้วนั้น พระพุทธองค์ ไม่ตรัสยืนยันถึงความมีอยู่ หรือ ความดับสูญ พระองค์ตรัสแต่เพียงว่า เมื่อพระองค์ ปรินิพพานแล้ว ทั้งเทวดาและมนุษย์จะไม่สามารถเห็นพระองค์ อีกต่อไป ซึ่งการถกเถียง เรื่องสถานะของนิพพาน มีมานานนับเป็นพันปีจึงสามารถแบ่งกลุ่มอภิปรายภาพรวมไว้ 2 กลุ่มเช่นเดียวกันกับประเภทของพระนิพพาน คือกลุ่มที่เชื่อว่านิพพาน มีสถานะเป็น นิจจัง สุขขัง อนัตตา กลุ่มนี้ เชื่อว่า โดยมีแนวคิดที่ว่า สถานะของนิพพานนั้น ต้องตรงข้ามกับกฎไตรลักษณ์ (อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา) ตามหลักอนัตตลักษณะสูตร และสุญญตา (ความว่าง) ธรรมชาติของนิพพานนั้น

คำสำคัญ : นิพพาน, เถรวาท, อนัตตลักษณะสูตร, สุญญตา

Abstract

This academic article have a purpose For the study of the study and analysis of Nirvana in Theravada Buddhism. From the study, it was found that Nirvana is the ultimate goal of the principle. Buddhist Dhamma Practices which has roots from the Pali language and Sanskrit When referring to the meaning of the Sutta, there are 2 main groups of Nirvana as a whole: Nirvana that still has the five aggregates remaining, and Nirvana that has extinguished all the aggregates and only the Dhamma aggregate remains. from controversial issues Same thing about nirvana as ego. or Anattā, the Buddha never explained that an Arahant who has attained Nirvana When the Khan is extinguished What condition will it be in? An explanation can be done in the form of Nirvana, which is the cessation of suffering, the cessation of desire, like a fire that has been extinguished until it is no longer able to flare up again. for the arhat After passing away, the Buddha did not confirm existence or extinction. He only said that when he passed away, both gods and humans would no longer be able to see him, which is controversial. About the state of nirvana It has been around for thousands of years, so it can be divided into two groups to discuss the overall picture, as well as the types of Nirvana. This is a group that believes that nirvana is a state of perpetuity, happiness, and ego. This group believes that with the idea that The state of Nirvana It must be contrary to the Three Laws (anicca, dukkha, anattā) according to the principles of Anattalakkhaṇa Sutta and Sunyata (emptiness).

Keywords: Nibbāna, Theravāda, Anattalakhana Sutta, Suññatā

บทนำ

โลกปัจจุบันนี้ ได้มีผู้สนใจ พระพุทธศาสนา เพิ่มขึ้นเรื่อยๆ สมาคมและกลุ่มศึกษาต่างๆ เกิดขึ้นมากมาย ทั้งตำราที่เกี่ยวกับคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏว่ามีหนาตา แต่น่าเสียดายที่หนังสือส่วนใหญ่เขียนโดยบุคคลที่มีใช้ผู้ทรงความรู้ที่เป็นพุทธจริงๆ หรือไม่ก็เพียงเสนอแนวสมมติฐานที่ผิดๆ จากศาสนาอื่นๆ โดยแปลความหมายผิดๆ ถ่ายทอดผิดๆ เมื่อเร็วๆ ศาสตราจารย์ทางศาสนาเปรียบเทียบท่านหนึ่งได้เขียนหนังสือเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาไม่รู้แม้กระทั่งว่าพระอานนท์พุทธอุปัฏฐากเป็นพระภิกษุ คิดว่าท่านเป็นฆราวาส ความรู้เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาที่เผยแพร่อยู่ในหนังสือประเภทนี้ อาจจะมีหลงเหลืออยู่ในกิจตนาการของท่านผู้อ่านบ้างก็ได้

ประการแรก ข้าพเจ้าได้พยายามเขียนหนังสือเล่มเล็กๆ นี้ขึ้นมา เพื่อผู้อ่านที่มีการศึกษาและมีภูมิปัญญาทั่วไปขาดการศึกษาวิชานี้ โดยเฉพาะแต่ยังคงจะรู้เรื่องที่ว่า พระพุทธเจ้า ทองสอนอะไรแน่ เพื่อประโยชน์ของคนประเภทนี้ ข้าพเจ้าจึงมุ่งเสนอเรื่องราวที่แน่นอนเชื่อถือได้อย่างย่อๆ ตรงไปตรงมาและง่ายที่สุดเท่าที่จะทำได้ เรื่องนี้เป็นพุทธพจน์ที่พระพุทธเจ้า ทรงตรัสจริงๆ เป็นพุทธวจนะที่หาพบได้ในพระบาลีดั้งเดิมจากคัมภีร์ พระไตรปิฎก ที่นักปราชญ์ยอมรับกันทั่วไปว่าเป็นบันทึกคำสอนของพระพุทธเจ้าที่เก่าแก่ที่สุดยังคงอยู่ เนื้อหาสาระและข้อความต่างๆ ที่นำมาอ้างไว้ในหนังสือเล่มนี้ ล้วนแต่นำมาจากพระบาลีต้นฉบับเดิมโดยตรงมีน้อยแห่งที่ข้าพเจ้าอ้างถึงผลงานรุ่นหลังมาประกอบ

ข้าพเจ้าคำนึงถึงผู้อ่านที่มีความรู้บ้างแล้วเกี่ยวกับพระพุทธพจน์และไครศีกษาเพิ่มเติมต่อไปด้วยเช่นกัน ข้าพเจ้าจึงได้ให้ทั้งคำบาลีเดิม ซึ่งเท่ากับคำศัพท์ที่นำไปสู่การค้นคว้า พร้อมทั้งหลักฐานอ้างอิงถึงคัมภีร์ต้นฉบับเดิมไว้ที่เชิงอรรถ กับบรรณานุกรมที่คัดเลือกแล้วด้วย งานเขียนของข้าพเจ้ามีข้อลำบากอยู่หลายประการตลอดทั้งเล่มข้าพเจ้าพยายามเชื่อมหลักธรรมที่ยังไม่คุ้นกับหลักธรรมที่รู้จักกันดีอยู่แล้วให้เข้ากันได้เพื่อผู้อ่านภาษาอังกฤษปัจจุบันจะได้รู้บางสิ่งบางอย่างที่เขาสามารถจะเข้าใจและซาบซึ้งได้ โดยไม่เสียเนื้อหา รูปแบบของพุทธธรรม

เมื่อเขียนหนังสือเล่มนี้ ข้าพเจ้าได้แต่นึกถึงคัมภีร์เก่าแก่ต่างๆ ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงได้พิถีพิถันรักษาคำไวพจน์ และคำซ้ำกันที่เป็นพุทธดำรัส ซึ่งตกทอดมาถึงพวกเราโดยมุขปาฐะนั้นๆ ไว้เพื่อให้ผู้อ่านมีความเข้าใจถึงรูปแบบที่พระพุทธองค์ทรงใช้ ข้าพเจ้าพยายามให้ใกล้เคียงกับต้นฉบับเดิมที่สุดเท่าที่สามารถจะทำได้ และได้พยายามแปลให้ง่ายและน่าอ่านยิ่งขึ้น มีอยู่เพียงประเด็นเดียวคือ ถ้าไม่ยอมทิ้งความหมายที่พระพุทธประสงค์ โดยเฉพาะไปบ้าง ก็จะทำให้ข้อคิดเขียนได้ยาก เนื่องจากหนังสือเล่มนี้มีชื่อว่า “พระพุทธเจ้าสอนอะไร” ข้าพเจ้ารู้สึกว่าจะเป็นการผิดไปได้ หากไม่นำเอาพระพุทธพจน์หรือรูปแบบธรรมที่พระพุทธองค์ทรงใช้นั้นมาแปลให้ได้หรือรสรสง่าย ๆ ไว้ในหนังสือเล่มนี้ ถึงแม้จะเสี่ยงต่อการเสียความหมายเดิมไปบ้างก็ตาม

ในหนังสือเล่มนี้เกือบทุกสิ่งทุกอย่างที่เป็นธรรมะซึ่งยอมรับกันทั่วไปว่าเป็นธรรมะสำคัญๆ ขึ้นพื้นฐานของพระพุทธเจ้า อันได้แก่อริยสัจ 4 อริยมรรค 8 ชันธ์ กรรม การเกิดใหม่ หลักปฏิจจสมุปบาท หลักอนัตตา และสติปัญญา

จริงอยู่ ธรรมที่นำมาแสดงเหล่านี้อาจจะไม่เป็นที่คุ้นหูชาวตะวันตกนัก แต่ถ้าเขาสนใจ ข้าพเจ้าขอแนะนำให้เขาอ่านบทแรกก่อน แล้วข้ามไปอ่านต่อบทที่ 5, 7 และ 8 เมื่อมีความเข้าใจแจ่มแจ้งชัดเจนแล้วค่อยกลับมาอ่านบทที่ 2, 3, 4. และ 6 ไปใหม่ เป็นไปไม่ได้แน่ถ้าจะเขียนหนังสือเกี่ยวกับพุทธธรรม โดยปราศจากการเกี่ยวข้องกับหลักธรรมที่ทั้งพุทธศาสนานำฝ่ายเถรวาทและมหายานยอมรับกันว่าเป็นการฐานความคิดของแต่ละสายของพุทธศาสนา

คำว่า “เถรวาท” หรือ “หินยาน” (หรือยานเล็ก) ที่เลิกใช้ในวงการทั่วไปแล้ว แปลว่านิกายของพระเถระ (เถรวาท) คำว่า “มหายาน” แปลว่า “ยานใหญ่” นิกายใหญ่ทั้งสองในพระพุทธศาสนานี้ ใช้พูดและเป็นที่

รู้จักกันดีในโลกปัจจุบัน ฝ่ายเถรวาทที่ถือว่าเป็นต้นตำรับของพระพุทธศาสนานั้น นับถือกันมากในซีลอน (ประเทศศรีลังกา) พม่า ไทย กัมพูชา ลาว และจิตตะกอง ในปากีสถานตะวันตก (ประเทศบังกลาเทศ) ฝ่ายมหายานที่ได้เจริญขึ้นในตอนหลัง นับถือกันมากในประเทศที่เป็นพุทธอื่นๆ คือ จีน ญี่ปุ่น ทิเบต และมองโกเลีย เป็นต้น ทั้งสองนิกายนี้มีความเชื่อถือหลักปฏิบัติและระเบียบวินัยแตกต่างกันอยู่บ้าง แต่หลักธรรมคำสอนที่สำคัญที่สุดของพระพุทธเจ้า ดังที่นำมาอธิบายไว้ ณ ที่นี้นั้น ต่างก็ลงรอยกันเป็นเอกฉันท์

ความหมายของนิพพาน

คำว่า “นิพพาน” มาจาก นิ อุปสรรค แปลว่า ออกไป หดไป ไม่มี เลิก + วาน แปลว่า พัดไป หรือเป็นไปบ้าง เครื่องร้อยรัดบ้าง ใช้เป็นกิริยาของไฟหรือการดับไปหรือของที่ร้อนเพราะไฟ แปลว่า

ดับไฟหรือดับร้อน หมายถึง หายร้อน เย็นลง หรือเย็นสนิท (แต่ไม่ใช่ดับสูญ) แสดงสภาวะทางจิตใจ หมายถึง เย็นใจ สดชื่น ชุ่มชื่นใจ ดับความร้อนใจ หายร้อนรน ไม่มีความกระวนกระวาย หรือ แปลว่า เป็นเครื่อง ดับกิเลส คือ ทำให้ราคะ โทสะ โมหะ หดสิ้นไป แต่ในปัจจุบันนิยม แปลว่า ไม่มีตัณหาเครื่องร้อยรัด หรือออกไปแล้วจากตัณหาที่เป็นเครื่องร้อยรัดติดไว้กับภพ นิพพานเป็นการดับสนิทของไฟ กล่าวคือ ไฟคือราคะ ไฟคือโทสะ นิพพานจึง หมายถึง สภาวะเย็นสนิท

นิพพาน ตามความหมายเชิงอรรถ พุดในเชิงภาพพจน์หรืออุปมาเมื่อ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน ดับไป นิพพานก็ปรากฏแทนที่พร้อมกัน หรืออาจกล่าวได้ว่า การดับอวิชชา ตัณหาอุปาทาน นั้นแหละ คือ นิพพาน “จิตใจเปิดเผยกว้างขวางไม่มีประมาณ โปร่งโล่ง เป็นอิสระเป็นภาวะที่แจ่มใส สะอาด สว่างสงบ ละเอียดอ่อน ประณีต ลึกซึ้ง” สำหรับผู้เข้าถึงก็รู้เห็นประจักษ์แจ้งเองเมื่อนั้น ดังคุณบท คือ คำแสดงคุณลักษณะของนิพพานว่า “นิพพาน อันผู้บรรลุเห็นได้เองไม่ขึ้นกับกาลเวลา เรียกให้มาคู่ได้

ควรนอน้อมเอามาไว้ อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน” ส่วนข้อความภาวะโดยตรงจะยกมาประกอบพิจารณาดังพุทธพจน์ที่ปรากฏในขุททกนิกาย อุทานมีเรื่องหนึ่งว่า คราวหนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมมีกถาเกี่ยวกับนิพพานแก่ภิกษุทั้งหลายพระพุทธองค์ได้ทรงเปล่งอุทานว่า มีอยู่นะภิกษุทั้งหลาย आयตนะที่ไม่มีปฐวี ไม่มีอาโป ไม่มีเตโช ไม่มีวาโย ไม่มีอากาศอันญายตนะ ไม่มีวิญญูณญายตนะ ไม่มีอาภิกขุญญายตนะ ไม่มีแนวสญญายตนะ ไม่มีโลกนี้ ไม่มีปรโลก ไม่มีดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ทั้งสองอย่าง เราไม่กล่าวอายตนะนั้นว่าเป็นการมา การไป การหยุดอยู่ การจุติ การอุปติ आयตนะนั้นไม่มีที่ตั้งอาศัย (แต่ก็) ไม่เป็นไป ทั้งไม่ต้องมีเครื่องยึดเหนี่ยวนั้นแหละคือจุดจบของทุกข์ (พระไตรปิฎก (ไทย) 25/158/175)

ย่อมเป็นเครื่องยืนยันได้ว่า ผู้ปฏิบัติย่อมเข้าถึงได้ในสภาวะที่ปราศจากกิเลสด้วยสติปัญญาของมนุษย์เองปุถุชนไม่สามารถนึกเห็น ไม่อาจคิดให้เข้าใจภาวะของนิพพานได้เพราะธรรมชาติของมนุษย์ เมื่อไม่เห็นประจักษ์เองซึ่งสิ่งใดก็เรียนรู้สิ่งนั้นด้วยอาศัยความรู้เก่าพื้นเทียบภาวะของนิพพาน นิพพานไม่มีลักษณะอาการเหมือนสิ่งใดที่ปุถุชนเคยรู้เคยเห็นดังนั้นปุถุชนจึงไม่อาจนึกเห็นหรือคิดเข้าใจได้ แต่จะว่านิพพานไม่มีก็ไม่ถูกการ

บรรลุนิพพานและธรรมชั้นสูงอื่น ๆ เป็นสิ่งที่มีอยู่และเป็นไปได้จริงว่า ในเมื่อทำปัญญาให้เกิดขึ้น ดังพุทธพจน์ เป็นเครื่องแสดงว่าพระพุทธรูปทรงยืนยืน ทรงตรัสได้มิติของพราหมณ์คนหนึ่งผู้เห็นว่าเป็นไปไม่ได้ที่มนุษย์จะ รู้จะเห็นญาณธรรมชั้นพิเศษยิ่งกว่าธรรมดาของมนุษย์ความว่า นี่แน่ะ มาณพ เปรียบเหมือนคนตาบอดแต่ กำเนิด เขาไม่เห็นรูปดำ รูปขาว รูปเขียว รูปเหลือง รูปแดง รูปสีชมพู รูปที่เรียบเสมอกและไม่เรียบ ไม่เห็นหมู่ ดาว ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ (ถ้า) เขากล่าวว่า รูปดำ รูปขาวไม่มี คนเห็นรูปดำรูปขาวก็ไม่มี รูปเขียวไม่มี คน เห็นรูปเขียวก็ไม่มี ฯลฯ ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ไม่มีคนเห็นดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ก็ไม่มี ข้าฯ ไม่รู้ ข้าฯ ไม่เห็นสิ่ง นั้น ๆ เพราะฉะนั้น สิ่งนั้น ๆ ย่อมไม่มี เมื่อเขากล่าวดังนี้ จะชื่อว่ากล่าวถูกต้องหรือमाणพ มาณพทูลตอบว่า ไม่ ถูกต้องพระองค์จึงตรัสต่อไปว่าข้อนี้ก็เช่นกัน พราหมณ์โปกขรสาติ โอปมัญญาโคตร ผู้เป็นใหญ่ในสุรควันเป็น คนมืดบอดไม่มีจักขุการที่เขาจะรู้เห็นธรรมบรรลุนิพพานพิเศษอันประเสริฐเหนือกว่ามนุษย์ธรรมดาจึงเป็นไป ไม่ได้ (พระไตรปิฎก 13/719/656)

ประเภทนิพพาน

ตามภาวะที่แท้จริงนิพพานมีอย่างเดียวนั่น แต่ที่แยกประเภทออกไป เพื่อแสดงอาการของบุคคลที่ เกี่ยวข้องกับนิพพานบางพุทธถึงนิพพานโดยปริยายคือความหมายบางด้านเท่านั้น โดยจำแนกได้ 2 ประการคือ

1. สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ได้แก่ นิพพานธาตุยังมีเบญจขันธ์เหลือ หมายถึง นิพพานของพระอรหันต์ผู้ ยังมีชีวิตอยู่และยังเกี่ยวข้องกับเบญจขันธ์

2. อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ได้แก่ นิพพานธาตุไม่มีเบญจขันธ์เหลือ หมายถึง นิพพานของพระอรหันต์ ผู้ที่ดับขันธ์แล้วและไม่เกี่ยวข้องกับเบญจขันธ์

เพื่อที่จะศึกษาวิเคราะห์เรื่องนิพพานให้เข้าใจแจ่มแจ้งยิ่ง ๆ ขึ้นไปจะได้ยกสาระสำคัญเกี่ยวกับ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุและอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ดังความปรากฏใน ขุททกนิกาย อิติวุตตกะว่า แท้จริงพระ สูตรนี้ พระผู้มีพระภาคองค์อรหันต์ได้ตรัสไว้ข้าพเจ้าได้สดับมานี้ ภิกษุทั้งหลายนิพพานธาตุ 2 อย่างเหล่านี้ กล่าวคือ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ และอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ภิกษุทั้งหลาย สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ เป็นไฉน ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยเป็นอรหันต์สิ้นอาสวะแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระลงได้แล้วบรรลุประโยชน์ตนแล้ว มีสังโยชน์เครื่องผูกมัดไว้กับภพหมดสิ้นไปแล้วหลุดพ้นแล้ว เพราะรู้ ชอบ อินทรีย์ 5 ของเธอยังดำรงอยู่เที่ยง เพราะอินทรีย์ทั้งหลายยังไม่เสียหายเธอย่อมได้เสวยอารมณ์ทั้งที่พึงใจ และไม่พึงใจ ย่อมเสวยทั้งสุขและทุกข์ อันได้เป็นความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ ของเธอ อันนี้ เรียกว่า สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ภิกษุทั้งหลาย อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ เป็นไฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นพระ อรหันต์สิ้นอาสวะหลุดพ้นแล้ว เพราะรู้ชอบอารมณ์ที่ได้เสวย (เวทียิต) ทั้งปวงในอัตภาพนี้แหละของเธอซึ่งเธอ ไม่ติดใจเพลินแล้ว (อนภินันทิต) จักเป็นของเย็น ข้อนี้เรียกว่า อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ

ในตอนท้ายของพระสูตร พระพุทธองค์ได้ตรัสคาถาประพันธ์ว่า นิพพานธาตุ 2 อย่าง เหล่านี้ พระผู้ทรงจักขุ ผู้คงที่ไม่ขึ้นต่อสิ่งใด ได้ทรงประกาศไว้แล้ว (คือ) นิพพานธาตุอย่างหนึ่งเป็นทิวฐธัมมิกะ (มีในปัจจุบันหรือทันตาเห็น) ชื่อว่าสุปาติเสส เพราะล้นต้นหาเครื่องไปสุภพ ส่วนนิพพานธาตุอีกอย่างหนึ่ง เป็นสัมปรายิกะ (มีในเบื้องหน้าสัมปรายิกะหรือเป็นของล้ำ) เป็นที่ภพทั้งหลายดับไปหมดสิ้น ชื่อว่าอนุปาติเสสชนเหล่าใดรู้บทอันปัจจัยไม่ปรุงแต่งแล้วนี้มีจิตหลุดพ้นแล้วเพราะล้นต้นหาเครื่องนำไปสุภพ ชนเหล่านั้นยินดีในนิพพานเป็นที่สิ้นกิเลส เพราะบรรลุนิพพานอันเป็นสาระเป็นผู้คงที่ละภพได้ทั้งหมด (พระไตรปิฎก (ไทย) 25/222/231)

จากพุทธพจน์ที่แสดงนิพพานธาตุ 2 อย่างดังกล่าวมาแล้ว จะเห็นได้ว่าเป็นการกล่าวถึงนิพพานโดยบรรยายอาการหรือลักษณะแห่งการเกี่ยวข้องกับนิพพานกล่าวคือเป็นการกล่าวถึงนิพพานเท่าที่เกี่ยวกับบุคคลผู้บรรลุหรืออาจกล่าวได้ว่าใช้บุคคลผู้บรรลุนิพพานเป็นอุปกรณ์สำหรับทำความเข้าใจเกี่ยวกับนิพพาน มิใช่เป็นการบรรยายภาวะของนิพพานล้วน ๆ โดยตรง และอาจจะชี้แจงได้อีกว่าผู้ที่บรรลุพระอรหันต์เป็นบุคคลผู้ซึ่งดับกิเลสได้อย่างสิ้นเชิงปราศจากการเสวยอารมณ์ทั้งที่พอใจและไม่พอใจย่อมไม่ยึดมั่นในอารมณ์ทั้งที่เป็นอริยธรรมคืออารมณ์ที่น่าปรารถนาและอนิยธรรมคือ อารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนาหลักการนี้ก็เป็นเครื่องยืนยันได้อีกว่านิพพานนั้นอาจมีผู้เข้าใจได้อย่างแน่นอน นิพพานซึ่งแบ่งเป็น 2 ประเภทนั้น นิพพานอย่างแรกในรุ่นอรรถกถาว่ากิเลส ปรินิพพาน (ดับกิเลสสิ้นเชิง) นิพพานอย่างที่สอง ตรงกับคำที่คิดขึ้นใช้ในรุ่นอรรถกถาว่า ชันธปรินิพพาน (ดับขันธ 5 สิ้นเชิง) สำหรับความหมายของนิพพานทั้งสองอย่างนั้น พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) ได้อธิบายไว้อย่างชัดเจน ดังนี้

1. สุปาติเสสนิพพานธาตุ แปลว่า ภาวะของนิพพานที่เป็นไปกับด้วยอุปติเลื้อยหรือนิพพานที่ยังเกี่ยวข้องกับขันธ 5 ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ ในเวลาที่เสวยอารมณ์ต่าง ๆ รับรู้สุขทุกข์ทางอินทรีย์ทั้ง 5 หรือนิพพานของพระอรหันต์ผู้ยังเกี่ยวข้องกับขันธ 5 ในกระบวนการรับรู้เสวยอารมณ์พูดอีกอย่างหนึ่งว่า นิพพานท่ามกลางกระบวนการรับรู้ทางประสาททั้ง 5 ซึ่งเกี่ยวข้องกับขันธ 5 โดยฐานเป็นอารมณ์หรือสิ่งที่ถูกรับรู้นิพพานในข้อนี้ เป็นด้านที่เพ่งถึงผลซึ่งปรากฏออกมาในการรับรู้ หรือการเกี่ยวข้องกับโลก คือ สิ่งแวดล้อมในการดำรงชีวิตตามปกติของพระอรหันต์

ดังนั้น จึงเล็งไปที่ความหมายในแง่ของความสิ้นราคะ โทสะ และโมหะ ซึ่งทำให้การรับรู้หรือเสวยอารมณ์ต่าง ๆ เป็นไปด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ ขยายความออกไปว่า สุปาติเสสนิพพานธาตุ ได้แก่ ภาวะจิตของพระอรหันต์นั้นผู้ยังมีอินทรีย์สำหรับอารมณ์ต่าง ๆ บริบูรณ์ที่อยู่ตามปกติเสวยอารมณ์ทั้งหลาย ด้วยจิตใจที่เป็นอิสระด้วยปัญญาที่รู้เท่าทันธรรมชาติของมัน การเสวยอารมณ์หรือเวทนานั้น ไม่ถูกกิเลสครองงำหรือชักจูง จึงไม่ทำให้เกิดตัณหา ทั้งในทางบวกและทางลบ (ยินดี-ยินร้าย-ชอบ-ชัง-ติดใจ-ขัดใจ) พูดอีกอย่างหนึ่งว่าไม่มีตัณหาที่จะปรุงแต่งภพหรือชักนำไปสู่ภพ (ภวเนตติ) ภาวะนี้

มีลักษณะที่มองได้ 2 ด้าน ด้านหนึ่ง คือ การเสวยอารมณ์นั้นเป็นเวทนาอย่างบริสุทธิ์บริบูรณ์ในตัว เพราะไม่มีสิ่งกัฏฐิตติดข้องค้ำใจหรือเงื่อนไขใด ๆ ภายในที่จะมารบกวนและอีกด้านหนึ่งเป็นการเสวยอารมณ์อย่างสงบ ไม่อภิณห์ ไม่ถูกรบกวนหรือผูกมัดตัว ไม่ทำให้เกิดการยึดติดหรือมัวเมาเป็นเงื่อนไขต่อไปอีก ภาวะเช่นนี้ย่อมเป็นไปอยู่ตลอดเวลาในการดำรง ชีวิตตามปกติของพระอรหันต์เป็นเรื่องปัจจุบันเฉพาะหน้า แต่เวลาแต่ละขณะที่รับรู้อารมณ์ในชีวิตประจำวัน ซึ่งเรียกว่าทวิภูตธรรม แปลว่า อย่างที่เห็น ๆ กัน หรือทันตา เห็นในเวลานั้น ๆ ตามความหมายดังที่กล่าวมานี้ นิพพานธาตุอย่างหนึ่ง จึงต้องเป็นภาวะของพระอรหันต์ที่ยังทรงชีพและดำเนินชีวิตเกี่ยวข้องกับโลกภายนอกอยู่ตามปกติ อย่างที่เห็น ๆ กันและทันตาเห็นปัจจุบัน

2. อนุภาติเสสนิพพานธาตุ แปลว่า ภาวะของนิพพานที่ไม่มีอนุภาติเหลืออยู่ หรือนิพพานที่ไม่เกี่ยวข้องกับขันธ 5 ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์พ้นจากเวลาที่เสวยอารมณ์ด้วยอินทรีย์ทั้ง 5 หรือ นิพพานของพระอรหันต์ที่นอกเหนือจากความสัมพันธ์กับขันธ 5 ในกระบวนการรับรู้ เสวยอารมณ์ พูดอีกอย่างหนึ่งว่า ภาวะของนิพพานเองล้วน ๆ แท้ ๆ ซึ่งประจักษ์แก่พระอรหันต์ในเมื่อประสบการณ์ในกระบวนการรับรู้ทางประสาททั้ง 5 สิ้นสุดลงหรือในเมื่อไม่มีการรับรู้หรือในเมื่อไม่มีการเกี่ยวข้องกับการรับรู้อารมณ์ทางประสาททั้ง 5 เหล่านั้น (รวมทั้งอารมณ์ผ่านทางประสาททั้ง 5 นั้น ที่ยังค้างอยู่ในใจ) ขยายความออกไปว่า อนุภาติเสสนิพพานธาตุ ได้แก่ ภาวะนิพพานที่พระอรหันต์ประสบอันเป็นส่วนที่ลึกซึ้งลงไปหรือล้ำเลยออกไปกว่าที่มองเห็นกันได้พ้นจากเวลาที่เสวยอารมณ์หรือรับรู้ประสบการณ์ทางอินทรีย์ทั้ง 5 แล้ว กล่าวคือ หลังจากรับรู้ประสบการณ์ หรือเสวยอารมณ์ โดยไม่อภิณห์

ด้วยตัณหา ไม่เสริมแต่งคลอเคลียหรือกริມกรุ่นด้วยกิเลสคือราคะ โทสะ และโมหะ (อภิณห์ทิตะ) แล้วอารมณ์หรือประสบการณ์เหล่านั้น ก็ไม่ค้างค้ำใจจะมีอำนาจครอบงำชักจูงหรือรบกวนต่อไปอีก จึงกลายเป็นของเย็น (สตีภวิสสนติ) คือสงบราบคาบหมดพิษสงไปไม่อาจก่อชาติก่อภพขึ้นได้อีกพูดเป็นสำนวนว่า พระอรหันต์มีความสามารถพิเศษที่จะทำให้อารมณ์หรือประสบการณ์ต่าง ๆ ที่ผ่านเข้ามา มีสภาพเป็นกลางปราศจากอำนาจครอบงำหน่วงเหนี่ยว กลายเป็นของสงบเย็นอยู่ใต้อำนาจของท่าน พระอรหันต์จึงได้ชื่อที่เป็นคุณลักษณะอย่างอื่นว่า สตีภุตะ หรือสตีตะ แปลว่า เป็นผู้เย็นแล้ว ภาวะที่ประจักษ์โดยปราศจากประสบการณ์เสริมแต่งค้างค้ำอยู่ หรือภาวะที่ประสบในเมื่อไม่มีอารมณ์ภายนอกค้ำค้ำครองใจหรือคอยรบกวนอย่างเช่นนี้นับว่าเป็นภาวะขั้นในซึ่งอยู่นอกเหนือจากการติดต่อกับโลกภายนอก ถ้าเลิกไปกว่าระดับการรับรู้ทางอินทรีย์ 5 พ้นจากกระบวนการรับรู้เสวยอารมณ์ที่พัวพันอยู่กับขันธ 5 เป็นอารมณ์ ท่านผู้บรรลุนิพพานแล้ว ก็จึงมีนิพพานเป็นอารมณ์ คือประจักษ์หรือประสบนิพพานในฐานะที่เป็นธัมมัตถนิพพาน ในข้อที่สองนี้ เป็นด้านที่เพ่งถึงภาวะของนิพพานเองแท้ ๆ ที่ประจักษ์แก่พระอรหันต์พ้นจากกระบวนการรับรู้เสวยอารมณ์ภายนอก นอกเหนือจากการดำเนินชีวิตตามปกติ เป็นภาวะที่พูดถึงหรือบรรยายได้เพียงแค่ลักษณะของการเกี่ยวข้องกับนิพพานนั้น ถึงจุดที่ประสบการณ์ที่รู้ที่เข้าใจกัน ซึ่งไม่ใช่ในนิพพานได้สิ้นสุดลงส่วนภาวะของนิพพานเองแท้ ๆ ซึ่งลึกเลยไปกว่านั้น เป็นเรื่องของผู้ประสบและประจักษ์เองจะรู้และเข้าใจ คือเป็นสันติภูตวิญญะ ดังได้

กล่าวมาแล้วถ้าจะอุปมาเปรียบมนุษย์ปุถุชนทั้งหลายเหมือนคนที่ว่ายน้ำฝ่ากระแสคลื่นลมในทะเลใหญ่ผู้บรรลุนิพพานก็เหมือนคนที่ขึ้นฝั่งได้แล้ว ภาวะที่ขึ้นอยู่บนฝั่งแล้ว ซึ่งเป็นภาวะเต็มอัมสมบูรณ์ในตัวของตนเอง มีความปลอดภัยโปร่งโล่งสบาย ซึ่งบุคคลผู้นั้นประสบอยู่ภายใน ประจักษ์แก่ตนเองโดยเฉพาะ เปรียบได้กับอนุปาทิเสสนิพพาน ส่วนภาวะที่ไม่ถูกบีบคั้นคุกคาม ไม่ติดขัดจำกัดตัวอยู่ในเกลียวคลื่น ไม่ถูกขัดไปขัดมา ไม่เป็นผู้ตกอยู่ใต้อำนาจของคลื่นลม สามารถเกี่ยวข้องกับสิ่งที่อยู่รอบข้างอย่างเป็นอิสระและได้ผลดี ขยับเขยื้อนเคลื่อนไหวได้ตามความปรารถนาเปรียบได้กับสุปาทิเสสนิพพานหรือถ้าจะอุปมาให้ใกล้ตัวมากกว่านั้นเปรียบมนุษย์ปุถุชนทั้งหลายเหมือนคนเจ็บไข้ ผู้บรรลุนิพพานก็เหมือนคนที่หายป่วยแล้วหรือคนที่สุขภาพดี ไม่มีโรค ความไม่มีโรค หรือความแข็งแรงมีสุขภาพดีนั้นเป็นภาวะที่สมบูรณ์ในตัวของตนเองซึ่งบุคคลผู้นั้นจะประสบประจักษ์อยู่ภายในตนเองโดยเฉพาะภาวะนี้จะอัมเอิบขึ้นบานปลอดภัยโปร่ง โล่งสบายคล่องเบาอย่างไร เป็นประสบการณ์เฉพาะตัวของผู้นั้น คนอื่นอาจคาดหมายตามอาการและเหตุผลแต่ก็ไม่สามารถประสบเสวยได้ ภาวะนี้เปรียบได้กับอนุปาทิเสสนิพพาน ส่วนภาวะอีกด้านหนึ่งซึ่งเนื่องอยู่ด้วยกันนั่นเอง และอาจแสดงออกได้หรือมีผลต่อการแสดงออกในการดำเนินชีวิตหรือติดต่อกับสภาพแวดล้อมต่าง ๆ คือ ความไม่ถูกโรค บีบคั้น ไม่อึดอัด ไม่อ่อนแอ ไม่ถูกขัดขวาง ถ่วงหรือชะงักงันด้วยความเจ็บปวดและอ่อนเปลี้ย เป็นต้น สามารถขยับเขยื้อน เคลื่อนไหวทำอะไรต่าง ๆ ได้ตามต้องการภาวะนี้เทียบได้กับสุปาทิเสสนิพพาน

ลักษณะแห่งนิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท

นิพพาน มีอย่างเดียว แต่แบ่งออกเป็น 2 ด้าน ด้านที่หนึ่ง คือ นิพพานในแง่ของความสิ้นกิเลส ซึ่งมีผลต่อการติดต่อกับเกี่ยวข้องกับโลกภายนอก หรือต่อการดำเนินชีวิตประจำวัน ด้านที่สอง คือ นิพพานในแง่ที่เป็นภาวะจำเพาะของผู้บรรลุนั้นไม่อาจหยั่งถึงได้ด้วยประสบการณ์ทางอินทรีย์ 5 เป็นเรื่องนอกเหนือจากประสบการณ์ที่เนื่องด้วยอินทรีย์ 5 ทั้งหมด อนุปาทิเสสนิพพาน คือ นิพพานตามความหมายในทางปฏิบัติ เมื่อสัมพันธ์กับการดำเนินชีวิตประจำวัน พูดอีกอย่างหนึ่งว่า

อนุปาทิเสสนิพพาน คือ นิพพานตามความหมายที่พระอรหันต์มีนิพพานเป็นอารมณ์ สุปาทิเสสนิพพาน คือ นิพพานในความหมายที่พระอรหันต์มีอินทรีย์ 5 เป็นอารมณ์ นอกจากนี้ ยังมีข้อความเกี่ยวกับนิพพานหลายแห่ง แต่ในพระไตรปิฎก ได้กล่าวถึงเฉพาะอนุปาทิเสสนิพพานธาตุอย่างเดียว เช่น พระพุทธพจน์แสดงพระธรรมวินัยว่า มีความอัศจรรย์เหมือนดังมหาสมุทร 8 ประการว่า “แม้ภิกษุจำนวนมากมายจะปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ นิพพานธาตุจะปรากฏว่าพร่องหรือเต็มเพราะเหตุนี้ที่หาไม่ได้ เปรียบได้กับสายฝนที่หลั่งลงจากฟากฟ้ามหาสมุทรจะทำให้มหาสมุทรปรากฏเป็นความพร่องหรือเต็มไปเพราะเหตุนี้ที่หาไม่ได้” ด้วยเหตุนี้ จึงเป็นเครื่องชี้ให้เห็นว่า เมื่อเป็นพระอรหันต์ล้วนคงตัวอยู่อย่างนั้น ไม่มีเสื่อมหรือผันแปรเป็นอย่างอื่นได้อีกเลย

บทสรุป

นิพพานมีอย่างเดียว แต่แบ่งออกเป็น 2 ด้าน ด้านที่ 1 คือ นิพพานในแง่ของความสิ้นกิเลส ซึ่งมีผลต่อการติดต่อเกี่ยวข้องกับโลกภายนอก หรือต่อการดำเนินชีวิตประจำวัน ด้านที่ 2 คือ นิพพานในแง่ที่เป็นภาวะจำเพราะล้วนๆ แท้จริง แท้ๆ ซึ่งเป็นประสบการณ์เฉพาะของผู้บรรลุไม่อาจหยั่งถึงด้วยประสบการณ์ทางอินทรีย์ 5 เป็นเรื่องนอกเหนือจากประสบการณ์ที่เนื่องด้วยขั้น 5 ทั้งหมด อนุปาติเสสนิพพาน คือนิพพานตามความหมายของนิพพานตามความหมายของนิพพานเองแท้ๆ ล้วนๆ (ไม่เกี่ยวข้องกับขั้น 5) สอุปาติเสสนิพพาน คือนิพพานตามความหมายในทางปฏิบัติ เมื่อสัมพันธ์กับการดำเนินชีวิตประจำวัน พูดอีกอย่างหนึ่งว่า อนุปาติเสสนิพพาน คือ นิพพานในความหมายที่พระอรหันต์มีนิพพานเป็นอารมณ์ สอุปาติเสสนิพพาน คือนิพพานในความหมายที่พระอรหันต์มีขั้น 5 เป็นอารมณ์

ดังนั้น สอุปาติเสสนิพพาน จึงตรงกับอนุปาททปรีนิพพาน ซึ่งชื่อของนิพพานที่มุ่งแสดง เป้าหมายของพระพุทธศาสนา ดังที่ได้ตรัสว่า “ภิกษุ เราแสดงธรรมมีอนุปาททปรีนิพพานเป็นประโยชน์ที่หมาย แต่อย่างไรก็ดี อนุปาติเสสนิพพานที่ปรากฏในคัมภีร์ตามลำดับ เป็นคำกล่าวแสดงเหตุการณ์สิ้นชีวิตของพระอรหันต์ เป็นพื้น เพราะเป็นภาพเหตุการณ์ที่เห็นได้ชัดคือการสิ้นไปหรือดับไปของขั้น 5 และมุ่งสู่ความหมายของนิพพานที่แท้จริง ดังนั้น เมื่อพูดถึงนิพพานที่แท้จริง ดังนั้น เมื่อพูดถึงนิพพาน 2 ประเภทนี้ในสมัยอรรถกถา จึงมุ่งบรรยายสภาพของผู้บรรลุภาวะมากกว่าละตัวสภาวะนั่นเอง ยิ่งกว่านั้น อรรถกถาจารย์เอาคติเรื่องจริมจิตเข้ามาอธิบายด้วย ทำให้ความหมายของอนุปาติเสสนิพพานจำกัด มีความหมายถึงการสิ้นชีวิตของพระอรหันต์อย่างเดียวนั่น

เอกสารอ้างอิง

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2535). *พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2500*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

_____. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2525). *พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับสยามรัฐเดปีฎก 2525*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย,

_____. (2534). *พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด 91 เล่ม*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.